

Lexicographic Bulletin

Vol 27 (2023)

Lexicographic Bulletin

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΑΝΕ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

27-28

ΑΘΗΝΑ 2023

Από την ιστορία της τσακωνικής διαλέκτου: μια νέα άγνωστη πηγή

Io Manolessou, Nikolaos Pantelidis

doi: [10.12681/ld.38006](https://doi.org/10.12681/ld.38006)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ - ΙΑΝΕ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

27-28

ΑΘΗΝΑ 2023

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

27-28

Λ Ε Ξ Ι Κ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Κ Ο Ν Δ Ε Λ Τ Ι Ο Ν 27-28

© Copyright 2023: Ακαδημία Αθηνών
KENTRON EPEYNHS TON NEOELLHNIKWN DIALEKTWN
KAI IDIOMATWN-ILNE
THS AKAΔHMIAΣ AΘHNΩN
Αλεξάνδρου Σούτσου 22, 106 71 Αθήνα
<http://www.academyofathens.gr/el/research/centers/greekdialects>

Επιμέλεια έκδοσης:
ΙΩ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Διευθύνουσα
ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΤΣΟΥΔΑ, Ερευνήτρια
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΕΡΤΥΡΗΣ, Ερευνητής

LEXICOGRAPHIC BULLETIN 27-28

© Copyright 2023: Academy of Athens
RESEARCH CENTRE FOR MODERN GREEK DIALECTS – ILNE
OF THE ACADEMY OF ATHENS
Alexandrou Soutsou 22, Athens 106 71
<http://www.academyofathens.gr/el/research/centers/greekdialects>

Volume editors:
IO MANOLESSOU, Acting director
GEORGIA KATSOUDA, Researcher
DIONYSIOS MERTYRIS, Researcher

ISSN: 0400-9169
e-ISSN: 2945-2759

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΜΑΤΩΝ -ΙΑΝΕ

ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

27-28

ΑΘΗΝΑ 2023

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	7-8
Πρόλογος.....	9-10
†Peter Mackridge, <i>Αθησαύριστο λεξιλόγιο από τον Σάραχο του Πόντου: από την αυτηκοΐα (δεκαετία του 1980) στα κατάλοιπα του Ι. Παρχαρίδη (1876)</i>	11-64
Μαρία Βραχιονίδου, <i>Ντε, ντεμέκ, μπάρεμ, εμ ... εμ: Τουρκικά δάνεια ως πραγματολογικοί δείκτες στην κοινή νέα ελληνική και τις διαλέκτους</i>	65-92
Γεωργία Κατσούδα, <i>Αξιοποιώντας το σημασιολογικό κριτήριο στην ετυμολογική έρευνα: επανετυμολογήσεις του κοινού νεοελληνικού λεξιλογίου</i>	93-110
Νικόλαος Κονομής, <i>Ετυμολογικές σημειώσεις του κυπριακού ιδιώματος (μνήμη Κυριάκου Χατζιωάννου)</i>	111-134
Μαγδαληνή Κωνσταντινίδου, <i>Το ιδίωμα της νήσου Λέρου (Δωδεκανήσου)</i>	135-230
Ιώ Μανωλέσσου & Νικόλαος Παντελίδης, <i>Από την ιστορία της τσακωνικής διαλέκτου: μία νέα άγνωστη πηγή</i>	231-250
Διονύσιος Μερτύρης, <i>The loss of the partitive genitive in Greek</i>	251-282
Σταμάτης Μπέης & Όλγα Πατεράκη, <i>Απόψεις περί ετυμολογίας και κοινωνικές αναπαραστάσεις στη σύγχρονη Ελλάδα</i>	283-298
Ελένη Παπαδοπούλου, <i>Όψεις του διαλεκτικού λεξιλογίου γύρω από την ψυχονοητική μειονεξία</i>	299-316
Συμεών Τσολακίδης, <i>Ρηματική υποκατάσταση στις διαλέκτους του εσωτερικού της Μικράς Ασίας</i>	317-334
Γεώργιος Τσουκνίδας & Γεώργιος Χαιρετάκης, <i>Η σύνθεση σε ιδιώματα της Φθιώτιδας</i>	335-353

*Διαλεκτική λεξικογραφία: ελληνική βιβλιογραφία (II)**(Γ. Κατσούδα) 355-379****Νεκρολογίες****Δικαίος Β. Βαγιακάκος (1915-2016) (Σ. Τσολακίδης)..... 381-414**Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος (1929-2020) (Χ. Καραντζή)..... 415-433**Δημήτριος Α. Κρεκούκας (1919-2019) (Δ. Γκαρλιάκος).. 435-444****Πίνακας λέξεων** 445-457*

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΣΑΚΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ: ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΗΓΗ

Ιώ Μανωλέσσου¹, Νικόλαος Παντελίδης²
*Ακαδημία Αθηνών¹,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών²*

ABSTRACT

This paper aims to present for the first time to the academic community a new, hitherto unknown and unpublished early source for the Tsakonian dialect. It is the travel diary, written in French, of a Swedish archaeologist, Johan David Åkerblad (1763-1819), who visited the Peloponnese in the 1790s in search of ancient Greek inscriptions. During his brief stay in Hydra, he encountered Tsakonians settled in the island. He recorded ca. 50 words and phrases in Tsakonian, which provide valuable evidence for the dating of basic innovative phonological and morphological phenomena of the dialect, as well as its internal dialectal diversification. Åkerblad's material is different from that recorded by his contemporary Vilhoisson (1788), and from the until now considered third earliest source, W.M. Leake (1814). The diary additionally provides the earliest, until now, recorded words of Arvanitika, from the area of Attica-Boeotia.

Λέξεις-κλειδιά: τσακωνική, αρβανίτικα, φωνολογία, μορφολογία, ιστορική διαλεκτολογία

1. Εισαγωγή – πρώιμες πηγές της τσακωνικής διαλέκτου

Το παρόν άρθρο εντάσσεται σε έναν ευρύτερο ερευνητικό προγραμματισμό, που έχει ως αντικείμενο την ιστορία και την εξέλιξη της νεότερης ελληνικής, από την μεσαιωνική περίοδο και εξής, μέσα από πρωτογενείς πηγές (βλ. Μανωλέσσου & Παντελίδης 2019, 2021). Σημαντική θέση στον προγραμματισμό αυτό κατέχει η διερεύνηση της ιστορίας των νεοελληνικών διαλέκτων, ένας τομέας που έχει ακόμα να προσφέρει πολύ αναξιοποίητο υλικό. Στο πλαίσιο αυτό, και ακολουθώντας το νήμα της γλωσσικής ιστορίας της νότιας Ελλάδας γενικότερα (βλ. Παντελίδης 2016), αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η τσακωνική διάλεκτος, και συγκεκριμένα οι παλαιότερες μαρτυρίες της.

Επίκεντρο της έρευνας αποτελεί μια πηγή η οποία παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ερευνητικό κοινό, καθώς ως τώρα ήταν άγνωστη και ανέκδοτη, εναποτεθειμένη στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Πρόκειται για την τρίτη, πλέον, παλαιότερη γνωστή καταγραφή τσακωνικού γλωσσικού υλικού. Πρώτη είναι φυσικά το σύντομο γλωσσάριο 35 λέξεων που διέσωσε ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή¹³¹ το καλοκαίρι του 1668 καθ' οδόν προς το Ναύπλιο. Ακολουθεί η καταγραφή περίπου 55 λέξεων από τον Γάλλο φιλόλογο Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Villosion στα 1788, στην περίφημη πρώτη έκδοση του κώδικα Venetus A της *Ιλιάδας* (Villoison 1788). Στις 55 αυτές γνωστές από παλαιότερα λέξεις πρέπει να προστεθούν περίπου 100 ακόμα, προερχόμενες από το έως πρόσφατα ανέκδοτο ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Villosion, κατατεθειμένο ως χειρόγραφο στην Bibliothèque Nationale του Παρισιού, οι οποίες είδαν το φως της δημοσιότητας μόλις το 2006 (Famerie 2006) και δεν έχουν ακόμα αξιοποιηθεί από την έρευνα. Για την γλωσσολογική συνεισφορά των ανωτέρω πηγών, μετά από εξέταση των πρωτοτύπων, βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου (2019).

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι πρωτογενείς γραπτές πηγές σε τσακωνική διάλεκτο, δηλαδή κείμενα

¹³¹ Στην πραγματικότητα δεν επισκέφθηκε την σημερινή περιοχή της Τσακωνιάς, η οποία είναι πολύ πιο περιορισμένη γεωγραφικά σε σχέση με την έκταση που καταλάμβανε κατά τον 17^ο αι., όταν και πέρασε από εκεί ο Εβλιγιά Τσελεμπή: η συγκεκριμένη περιοχή που επισκέφθηκε βρισκόταν κοντά στην Μονεμβασία. Για το ταξίδι του Εβλιγιά βλ. Κωστάκης (1981, 2004).

γραμμένα στην τσακωνική από φυσικούς ομιλητές της για χρηστικούς ή μη σκοπούς άσχετους με την γλωσσολογική έρευνα, δεν έχουν εντοπισθεί μέχρι στιγμής για παλαιότερες (προ του 19^{ου} αι.) περιόδους. Αυτό είναι φυσικά αναμενόμενο για διαλεκτικές μορφές της ελληνικής γλώσσας οι οποίες, λόγω της μακράιωνης διγλωσσίας, ήταν αποκλεισμένες από τον γραπτό λόγο και χρησιμοποιούνταν μόνο για προφορική επικοινωνία. Χαρακτηριστικά, ένας από τους πρώτους μελετητές της τσακωνικής διαλέκτου, ο M. Deffner, αφηγείται ότι όταν ζήτησε, προσφέροντας μάλιστα και χρηματική αμοιβή 100 φράγκων, να του υποδειχθεί κάποιο παλαιό έγγραφο (διαθήκη, προικοσύμφωνο κ.τ.ό.) γραμμένο σε διαλεκτικό λόγο, στάθηκε αδύνατον να ευρεθεί το παραμικρό (Deffner 1880: 168). Αντίθετα, όλα τα παλαιά έγγραφα από την Τσακωνιά (π.χ. Deffner 1880, Κωστάκης 1951, Μακρυμύχalos 1971, Κωστάκης 1987, Κορολόγος 2016) είναι γραμμένα σε κάποια κοινότερη-λογιότερη μορφή ελληνικής, από την οποία απουσιάζουν διαλεκτικά χαρακτηριστικά με ελάχιστες εξαιρέσεις, κατά βάσιν λεξιλογικά στοιχεία της τοπικής καθημερινής ζωής, κυριωνύμια και τοπωνύμια. Για παράδειγμα, στα τρία προικοσύμφωνα που δημοσιεύει ο Deffner (1880) μπορούμε να εντοπίσουμε για τον πρώιμο 18^ο αι. νεωτερικά φαινόμενα όπως η προσθίωση των υπερωικών συμφώνων¹³² (1α), η προσθίωση των οδοντικών συμφώνων (1β) και η προσθίωση των χειλικών (1γ).

(1α) **μπρακάκι** ‘χάλκινο σκεύος’ < μπακράτσι < τουρκ. *bakraç*
ματαράκι ‘στρώμα’ < ματαράτσι < ιταλ. *materazzo*

(1β) **Καστανιώκισσα** < Καστανιώτισσα ‘Καστανιτσιώτισσα’

(1γ) **κακιουλιά** ‘καλύβα’ < καπύλη ή καπηλεία¹³³

Η καταγραφή των τσακωνικών τοπωνυμίων σε έγγραφα παλαιότερων περιόδων μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες, ιδίως φωνολογικές, ακόμα και όταν (ή επειδή ακριβώς) αυτά είναι γραμμένα σε άλλο αλφάβητο/ γλώσσα. Έτσι για

¹³² Παρά την εμφανή βούληση των συντακτών των εγγράφων να αποφύγουν το διαλεκτικό γνώρισμα του τσιτακισμού, η ύπαρξή του «προδίδεται» μέσα από υπερδιορθώσεις δανείων λέξεων με πρωτογενή προστριβή. Για τις λ. βλ. Κωστάκης (1986-87, λλ. *μπακιράτσι*, *ματαράτσι*). Η μαρτυρία αυτή από έγγραφο του έτους 1707 είναι η πρώτη για το φαινόμενο σε ελληνικό αλφάβητο· η μόνη παλαιότερη είναι η λ. *τσέλλα/τσέα* < *κέλλα* από τον Εβλιγιά.

¹³³ Βλ. Κωστάκης (1986-87, λ. *κακιουλιά*), Παπαδάμου (2009: 59).

παράδειγμα ένα βενετικό κατάστιχο του έτους 1700 (Μιχάλαγα 2018: 251-253) τεκμηριώνει εμμέσως δύο ακόμα νεωτερικά φαινόμενα της τσακωνικής: την ουρανική προφορά του [n] πριν από πρόσθια φωνήεντα (2α), και την τροπή [tr] > [tʃ] (2β):

(2α) Coracovugni = Κορακοβούνι

(2β) S. Nicolo Sizza / Sitra = Αγ. Νικόλαος Σίντζας¹³⁴

Δεδομένης λοιπόν της απουσίας πρωτογενών πηγών, οι παλαιότερες διαθέσιμες πηγές για την τσακωνική διάλεκτο είναι δευτερογενείς μεταγλωσσικές μαρτυρίες, κυρίως υπό την μορφή καταλόγων λέξεων¹³⁵. Μετά τις προαναφερθείσες πρώτες απόπειρες καταγραφής της τσακωνικής διαλέκτου από τους Εβλιγιά και Villoison, χρονολογικά τρίτο σε παλαιότητα έρχεται το υπό συζήτηση ιστορικό τεκμήριο. Πρώτη μνεία του συγκεκριμένου τεκμηρίου γίνεται στο έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου για τους ξένους περιηγητές στον ελλαδικό χώρο (Σιμόπουλος 1973: 457), ο οποίος δίνει την πληροφορία ότι ο Σουηδός περιηγητής, διπλωμάτης, αρχαιοδίρης και γλωσσολόγος Johan David Åkerblad (γνωστός και για την συμβολή του στην αποκρυπτογράφηση των αιγυπτιακών ιερογλυφικών), κατά την διάρκεια μια επίσκεψής του στη νήσο Ύδρα κατέγραψε ορισμένες λέξεις της τσακωνικής διαλέκτου από Τσάκωνες μετοίκους, χωρίς όμως να τις παραθέτει.

Πράγματι, μετά από επίπονη αναζήτηση, επετεύχθη ο εντοπισμός του χειρογράφου του Åkerblad. Ο Σουηδός λόγιος πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στην Ελλάδα και την Μικρά Ασία, τόσο για διπλωματικούς όσο και για επιστημονικούς σκοπούς (εντοπισμός αρχαίων επιγραφών και χειρογράφων).¹³⁶ Τις εντυπώσεις του από τα ταξίδια αυτά κατέγραψε σε ένα

¹³⁴ Η Ι.Μ. Αγ. Νικολάου Σίντζας είναι ένα από τα πιο γνωστά μοναστήρια της Τσακωνιάς· η ονομασία «Σίτζα/Σίντζα/Σύτζια» μαρτυρείται τουλάχιστον από το 1622 σε πατριαρχικό μολυβδόβουλλο (Deffner 1880: 184), και παραμένει αγνώστου ετύμου παρά τις διάφορες προσπάθειες ετυμολόγησης (π.χ. Βαγενάς 1969). Ακόμα και αν η εναλλαγή [tʃ] / [tr] που διαφαίνεται από την διπλή ονομασία της μονής στο ενετικό κατάστιχο δεν οφείλεται σε παλαιότερη μορφή Σίτρα του τοπωνυμίου (η οποία δεν εντοπίζεται πουθενά), και πάλι αποτελεί ένδειξη ύπαρξης του φαινομένου, το οποίο στην συγκεκριμένη περίπτωση θα πρέπει να οφείλεται σε υπερδιόρθωση.

¹³⁵ Βλ. την επισκόπηση των πρωιμότερων διαθέσιμων μεταγλωσσικών πηγών για την τσακωνική στον Caratzas (1976: 232-250).

¹³⁶ Για τον βίο και τα έργα του Åkerblad βλ. αναλυτικά Thomasson (2013α, β)· για ελληνόγλωσσα στοιχεία βλ. ΜΕΕ, τ. 3, λ. Άκερμπλαντ.

σημειωματάριο, που παραμένει ως σήμερα ανέκδοτο, και είναι εναποτεθειμένο στην Βιβλιοθήκη του Βατικανού (χφ. Vat. lat. 9784). Ο Åkerblad πέθανε στην Ρώμη το 1819 και τα κατάλοιπά του περιήλθαν στον εκεί Σουηδό πρόξενο· ο τελευταίος, αφού έκαψε μέρος αυτών λόγω του ευαίσθητου ιδιωτικού περιεχομένου τους, κράτησε μόνο δύο σημειωματάρια, τα οποία αργότερα ο γιος του πώλησε στην Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Μετά τον εντοπισμό του χειρογράφου, υπεβλήθη από τους συγγραφείς της παρούσας μελέτης αίτημα προς την Βιβλιοθήκη για την χορήγηση ψηφιακού αντιγράφου, βάσει του οποίου γίνεται η εδώ παραγμάτευση.¹³⁷

2. Περιγραφή του χειμένου

Από την εξέταση του χειρογράφου προέκυψαν τα εξής. Παρ' ότι ο Åkerblad γνωριζόταν προσωπικά με τον Villoison, το γλωσσικό υλικό που βρίσκεται συγκεντρωμένο στο εν λόγω χειρόγραφο δεν ταυτίζεται με το υλικό του τελευταίου. Περιέχει ορισμένες λέξεις κοινές και στις δύο καταγραφές, αλλά προσκομίζει αρκετά νέα στοιχεία, και, το σημαντικότερο, πρόκειται για την πρώτη καταγραφή η οποία περιέχει ολοκληρωμένες προτάσεις, έστω και σύντομες, καθώς και ένα πρώτο δείγμα ρηματικής κλίσης.

Άγνωστο παραμένει πότε ακριβώς έγινε η καταγραφή του τσακωνικού υλικού από τον Åkerblad. Ο τελευταίος πραγματοποίησε δύο ταξίδια στον ελλαδικό χώρο, ένα κατά τα έτη 1785-1788, κατά το οποίο μάλιστα συνάντησε αρκετές φορές τον φίλο του Villoison, και ένα δεύτερο κατά τα 1796-97 (Thomasson 2013α, β). Η δεύτερη ημερομηνία είναι η πιθανότερη.

Το τσακωνικό υλικό του Åkerblad καταλαμβάνει τρεις σελίδες (φ. 29r-30r). Εκτός αυτών όμως, σε άλλο σημείο του χειρογράφου (φ. 27r), εντοπίζει κανείς γλωσσικό υλικό και από μία άλλη ποικιλία του ελλαδικού χώρου: τα αρβανίτικα. Συγκεκριμένα, ο Åkerblad σε μία από τις επισκέψεις του στην Αθήνα, πιθανώς την δεύτερη, κατά το 1796, κατέγραψε και λίγες αρβανίτικες λέξεις από την Βοιωτία ή την Αττική. Έτσι, το χειρόγραφο αυτό παρέχει πλέον την παλαιότερη γραπτή μαρτυρία

¹³⁷ Οι συγγραφείς επιθυμούν από της θέσεως αυτής να εκφράσουν τις ευχαριστίες τους προς την Biblioteca Apostolica Vaticana για την χορήγηση του ψηφιακού αντιγράφου και της σχετικής άδειας μελέτης του.

των αρβανίτικων της Ελλάδας, αρκετά χρόνια παλαιότερη από αυτές που ως τώρα θεωρούνταν οι πρώτες, δηλαδή του Λόρδου Βύρωνα (1812) και του William Martin Leake (1814) στις αρχές του 19ου αι., οι οποίες βέβαια είναι κατά πολύ εκτενέστερες.¹³⁸

Συγκεκριμένα, ο Åkerblad κατέγραψε τις εξής αρβανίτικες λέξεις του βασιικού λεξιλογίου (τις οποίες χαρακτηρίζει ‘albanois’), ως απόδοση των αντίστοιχων ελληνικών:

φ.27r Theos – *inizot*
 ouranos –
 fos – *lum*
 fotia – *ziar*
 skotina – *ouer*
 kephali – *krie*
 matia – *zi*
 stoma – *golia*
 cheri

Για τις λέξεις αυτές μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: Η απόδοση της λέξης *fos* ‘φως’ ως *lum* είναι λανθασμένη, χωρίς να είναι προφανές ποια λέξη προσπαθεί να αποδώσει εδώ ο Åkerblad. Η πλησιέστερη φωνητικά αρβανίτικη λέξη είναι *lum* ή *ljum*, η οποία όμως σημαίνει ‘ποτάμι’. Η επόμενη λέξη, η οποία αποδίδει την ελληνική λέξη *fotia* (φωτιά), δεν παρουσιάζει την παλαιότερη κληρονομημένη μορφή *zjarm* (< IE *ǵ^{wh}er-mo-, πβ. ελλ. θερμός, αγγλ. *warm*), αλλά τον νεότερο τύπο *zjarr* με αφομοίωση του συμπλέγματος. Σε ό,τι αφορά τον τύπο *ouer*, δεν πρόκειται για απόδοση στα αρβανίτικα του επιρρήματος ‘σκοτεινά’, αλλά του ρήματος ‘σκοτεινιάζω’, σε χρόνο αόριστο (*u err*). Ο τύπος αυτός καταγράφεται και από τον Sasse (1991: 189) στα αρβανίτικα της βορειοανατολικής Αττικοβοιωτίας, ακριβώς δηλαδή της περιοχής από την οποία συγκέντρωσε το υλικό του ο Åkerblad. Ο τύπος *zi* αποτελεί την ορθή απόδοση στα αρβανίτικα της λέξης ‘μάτι’, *si*, η οποία μάλιστα παρουσιάζει και ένα γνωστό φωνητικό φαινόμενο που διαφοροποιεί τα αρβανίτικα από την αλβανική, και συγκεκριμένα την αποστρογγύλωση του [y] σε [i].¹³⁹ Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης δεν υπάρχει

¹³⁸ Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, London 1812, σσ. 152-156, και Leake (1814: 237-362). Βλ. σχετικά Haebler (1965: 22), Λιόσης (2007: 16).

¹³⁹ Για το φαινόμενο βλ. Λιόσης (2007: 195), όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

φυσικά δυνατότητα για περαιτέρω εξέταση του υλικού αυτού, κατατίθεται όμως εδώ προς χρήσιν από την μελλοντική έρευνα.

3. Το τσακωνικό υλικό του Åkerblad

Ο Åkerblad ξεκινά την παράθεση του υλικού δίνοντας ορισμένα στοιχεία για τους τσακωνικούς οικισμούς στην εποχή του, τα οποία ταυτίζονται εν πολλοίς με αυτά που είχε ήδη δημοσιεύσει ο Villoison (Villoison 1788: xlix). Μας πληροφορεί συγκεκριμένα ότι οι Τσάκωνες (*Tsakonites*) «κατοικούν σε τρία χωριά της Πελοποννήσου, τον Πραστό, μεγάλο χωριό με 1000 σπίτια, την Καστάνιτσα με 500 σπίτια και την Σίταινα με 100 σπίτια»:

‘Ils habitent des villages dans la Morée, Prosto [sic], grand village de mille maisons, Kastaniza, 500 maisons, Sitena 100 maisons’.

Επιβεβαιώνεται λοιπόν και πάλι ότι στα τέλη του 18ου αι. η τσακωνόφωνη περιοχή είχε ήδη περιοριστεί στα σημερινά περίπου όριά της εντός του σημερινού νομού Αρκαδίας.¹⁴⁰ Αξίζει να επισημανθεί η απουσία του Λεωνιδίου από την περιγραφή των Åkerblad και Villoison, καθώς ο οικισμός αυτός αναπτύχθηκε μετά την καταστροφή του Πραστού από τον Ιμπραήμ στα 1826.

Κατόπιν, ο περιηγητής προχωρεί στην παράθεση τσακωνικού γλωσσικού υλικού, το οποίο παρουσιάζεται εδώ σε μεταγραφή και νεοελληνική απόδοση. Το υλικό καταλαμβάνει τρεις χειρόγραφες σελίδες, οι οποίες περιέχουν 52 εγγραφές είτε λέξεων, είτε φράσεων και σύντομων προτάσεων. Στον παρακάτω πίνακα παρατίθεται το υλικό του Åkerblad (φ. 29r-30r), όπως είναι στο πρωτότυπο αριστερά και με μεταγραφή στο ελληνικό αλφάβητο και νεοελληνική απόδοση (*‘grec vulgaire’* κατά τον Åkerblad) δεξιά.

¹⁴⁰ Σημειωτέον όμως ότι ο Villoison, στο σχετικό χωρίο, αναφέρει ως τσακωνικούς ορισμένους οικισμούς, στους οποίους κατά τον 20^ο αι. ομιλούνταν καθαρά πελοποννησιακά ιδιώματα, χωρίς ενδείξεις για παλαιότερη τσακωνοφωνία, και μάλιστα δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των τσακωνόφωνων οικισμών που παρέχει ο Leake (1814: 196-197). Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους εξής οικισμούς: Πλάτανος, Κορακοβούνι, Αγία Άννα, Άγιος Πέτρος και Καστρί. Για την Αγία Άννα οφείλει κανείς να διατυπώσει μια επιφύλαξη: χωριό με αυτό το όνομα δεν μαρτυρείται, έστω και σαν εγκαταλελειμμένος οικισμός, στην Κυνουρία. Πιθανώς ο Villoison παράκουσε το γνωστό χωριό Άγιος Ιωάννης (Αγιάννης), το οποίο βρίσκεται γεωγραφικά σχετικά κοντά στα υπόλοιπα. Όμως το τοπωνύμιο υπάρχει και σε παλαιότερα κατάστιχα (Μιχάλαγα 2018: 252).

φ. 29r

Κείμενο	Τσακωνική	Κοινή NE
<i>kalos ekopiases</i> – <i>kaoure kukiare</i>	καοῦρ ἐκουκιά(ε)ρε	καλῶς εκόπιασε
<i>ti thelis</i> – <i>tschi steou</i>	τσί 'σ' θεού;	τι θέλεις;
<i>ouranos</i> – <i>ourané</i>	οὐρανέ	ουρανό
<i>kephali</i> – <i>kefa</i>	κεφά	κεφαλή
<i>stoma</i> – <i>touma</i>	τούμα	στόμα
<i>miti</i> – <i>sjouko</i>	σούχο (< ρύγχος)	μύτη
<i>matia</i> – <i>psili</i>	φιλοί (< ὀπτίλ(λ)ος)	μάτια
<i>malia</i> – <i>tschiché</i>	τσίχε (< τρίχες)	μαλλιά
<i>cheria</i> – <i>chera</i>	χέρα (ή)	χέρια
<i>podaria</i> – <i>poue</i>	πούε (< πόδες)	ποδάρια
<i>pocamiso</i> – <i>ongima</i>	ὄνγυμα (< ἔνδυμα)	ποκάμισο
<i>psomi</i> – <i>ande</i>	ἄνδε (< ἄρτος)	ψωμί
<i>nero</i> – <i>io</i>	ῥο (< ὕδωρ)	νερό
<i>kreas</i> – <i>krie</i>	κρίε	κρέας
<i>fotia</i> – <i>kara</i>	κάρρα (< ἐσχάρα)	φωτιά
<i>gineka</i> – <i>gounaika</i>	γουναίκα	γυναίκα

φ.29v

Κείμενο	Τσακωνική	Κοινή NE
<i>koritza</i> – <i>korasa</i>	κορασά (η)	κορίτσι
<i>pedi</i> – <i>komsí</i>	κομπζί	παιδί
<i>andras</i> – <i>atscopo</i>	άτσωπο(άνθρωπος)	άντρας
<i>spiti</i> – <i>tschea</i>	τσέα (κέλλα)	σπίτι
<i>porta</i> – <i>pore</i>	πόρε (< πόρος)	πόρτα
<i>paratiri</i> – <i>paratouri</i>	παραθούρι	παραθύρι
<i>tripa</i> – <i>kraia</i>	κράϊα	τρύπα
<i>auogo</i> – <i>augo</i>	άουγό	αβγό
<i>voi</i> – <i>vou pl. voue</i>	βοῦ (ό) – βούε (οί)	βόδι-βόδια
<i>ego</i> – <i>esou</i>	ἐζού	εγώ
<i>esi</i> – <i>etjou</i>	ἐχιού	εσύ
<i>Ekinos</i> – <i>Etineri</i>	έτηνερή	εκείνος
<i>Emis</i> – <i>eni</i>	ένει - μάλλον: ἐνεί	εμείς
<i>esis</i> – <i>emou</i>	έμοῦ	εσείς
<i>Ekini</i> – <i>Eteneni</i>	έτενενί, αντί έτηνενί	εκείνοι

<i>Ego agapo – Esuni</i>	ἐξού ἴνι ἀγαπῶ	εγώ αγαπώ
<i>agapo</i>	(< εἰμι ἀγαπῶν)	
<i>Esi agapas – Etjou</i>	ἐτιού ἴσι ἀγαπῶ	εσύ αγαπάς
<i>si agapo</i>	(< ἐσσι ἀγαπῶν)	
<i>vlepo – ora</i>	ὄρα...	βλέπω
<i>fagi – faë</i>	φαέ	φάε

φ.30r

Κείμενο	Τσακωνική	Κοινή ΝΕ
<i>porpato –</i>	τσαχούμενε	πορπατώ
<i>tjachoumene</i>	(< τρεχούμενος)	
<i>parto – are ni, ab</i>	ἄρε νι	πάρ' το
<i>αἴρω</i>		
<i>Ellado – eaghi</i>	ἔα (ὦ)γί (< ὠδί)	έλα ἔδω
<i>na se ido – nan-</i>	να νδι ὀροῦ	να σε δω
<i>diorou</i>		
<i>diati me ides? ampsi</i>	ἄμ' τῖ νὰ μὲ ὀράρε;	διατί με εἶδες;
<i>na me orade</i>		
<i>pou pas? – Tjasengo</i>	κιὰ ὅ' ἔγγου;	πού πας;
<i>eki – orpa</i>	ὄρπα	εκεί
<i>edo – oghi</i>	ὠγί (< ὠδί)	εδώ
<i>kimiso – tjupse</i>	κιούψε (< κύψε)	κοιμήσου
<i>sikoso – siko</i>	σηκώσου	σῆκω
<i>ti me thelis – psi</i>	τῖ μὲ ὅ' θέου;	τι με θέλεις;
<i>mesteou</i>		
<i>na phagis – na phare</i>	νὰ φά(ε)ρε	να φας
<i>magherema – schomo</i>	σομό (θερμόν)	μαγέρεμα 'φαῖ'
<i>as pames is tin Ek-</i>	νὰ ζάμεν τὸν ἄγιε	ας πάμε στην
<i>lisia –</i>		εκκλησία
<i>na zamen ton aghie</i>		
<i>papadia – papadia</i>	παπαδιά	παπαδιά
<i>calogeros – caogere</i>	καόγερε	καλόγερος

4. Σχολιασμός του τσακωνικού υλικού

4.1. Φωνολογία

Στον χώρο των φωνηέντων, το χειρόγραφο περιέχει δείγματα από γνωστά φαινόμενα της τσακωνικής διαλέκτου.

Το πρώτο αφορά την πραγμάτωση του αρχαίου μακρού /ɔ:/ (ω) ως [u] (ου): *καοῦρ*, *ἐζού*, *θέου*, *όροῦ*, γνωστό χαρακτηριστικό της σημερινής πελοποννησιακής Τσακωνικής (Λιόσης 2007: 348). Όμως, ακόμα και στις ρηματικές καταλήξεις το φαινόμενο δεν παρουσιάζει συστηματικότητα, γιατί ο Åkerblad καταγράφει και τους τύπους *ἀγαπῶ*, *ἔγγω*. Η μεταβολή αυτή, η οποία είναι σπάνια στην Τσακωνική της Προποντίδας,¹⁴¹ δεν καταγράφεται σε αρχαίες πηγές (νέο-λακωνικές επιγραφές¹⁴², Ησύχιος), ούτε στην παλαιότερη μαρτυρία της νεότερης τσακωνικής, τον Εβλιγιά Τσελεμπί. Στην τελευταία αυτή περίπτωση όμως ο μη εντοπισμός του φαινομένου οφείλεται στις ιδιομορφίες του αραβικής προελεύσεως οθωμανικού συστήματος γραφής, στο οποίο η διάκριση /o/ και /u/ δεν δηλώνεται (Μανωλέσσου 2019: 298). Έτσι, η πρώτη μαρτυρία του φαινομένου είναι η σαφής δήλωση του Villoison ότι το αρχαίο <ω> τρέπεται σε <ου> (Villoison 1788: XLIX):

«*Tzacones fere semper O & Ω in ου convertunt, & dicunt κατοικουῦ, Pro κατοικῶ, δειπνουῦ pro δειπνῶ*»

Βέβαια, στο υλικό του Åkerblad καταγράφεται και μία περίπτωση του βραχέος /o/ που πραγματώνεται ως [u], και μάλιστα σε τονισμένη θέση: *στόμα* > *τούμα*, λέξη που καταγράφει και ο Villoison (*τοῦμα*, Μανωλέσσου 2019: 304).

Στρεφόμενοι σε ένα μείζον θέμα, ο Åkerblad παρέχει διττή πραγμάτωση του αρχαίου /u/ ή /y/. Συγκεκριμένα, αυτό εμφανίζεται ως /u/ στις λέξεις *γουνάικα*, *παραθούρι* και ως /ju/ στις λέξεις *θούκο*, *έτιού* > *έκιού*, *κιούψε*. Εξαίρεση στην παραπάνω κανονικότητα αποτελεί η λ. *ένδυμα*, την οποία ο Åkerblad αποδίδει με απλό /i/ ως *όγκιμα*, αν και ο Villoison, στο πρόσφατα εκδοθέν σημειωματάριό του, έδινε τον τύπο *ongiuma* (βλ. Famerie 2006: 229-233, Μανωλέσσου 2019: 303, Κωστάκης

¹⁴¹ Ο Κωστάκης (1951: 157) δίνει για τα ιδιώματα Βατίκων και Χαβουτσίου Προποντίδας παραδείγματα μόνο κλιτικών επιθημάτων, με μόνη εξαίρεση το λ. *φωνιάζω*. Ο Λιόσης (2007: 348) επισημαίνει και αυτός ότι τα παραδείγματα είναι ελάχιστα στην Τσακωνική της Προποντίδας και θεωρεί κανονική για το ιδίωμα την πραγμάτωση του <ω> ως [o].

¹⁴² Σύμφωνα με την εξαντλητική μελέτη της Striano Corrochano (1989: 45-48) αλλά και την επανεξέταση της Delli (2002: 233), η εναλλαγή <OY> αντί <Ω> σε όψιμες λακωνικές επιγραφές αφορά αποκλειστικά το αποτέλεσμα των αντεκτάσεων (διαφορά *doris severior-doris mitior*), π.χ. αιτ. πληθ. -ους αντί της παλαιότερης λακωνικής -ως, και πιθανώς οφείλεται στην επίδραση της Κοινής.

1986-1987, λ.). Φυσικά, όπως ήταν αναμενόμενο βάσει τόσο παλαιότερων όσο και νεότερων καταγραφών, το /i/ είναι η εξέλιξη που εμφανίζεται στην λ. *ῥῥωρ* > *ῥο*, καθώς σε αρκτική θέση η εξέλιξη του αρχαίου /u/-/y/ στην Τσακωνική είναι πάντοτε /i/ όπως και στην κοινή Νέα Ελληνική (Pernot 1934: 110, πβ. *υἱός* > *υζέ*, *ῥπνος* > *ῥπρε*).

Στο σημείο αυτό, απαιτείται μια πιο εκτεταμένη αναφορά στο ζήτημα της εξέλιξης του /u/-/y/ στην Τσακωνική.¹⁴³ Δεν έχουν ως τώρα ληφθεί υπόψη από την έρευνα ρητές μαρτυρίες που καταδεικνύουν ότι, κατά τον 19^ο αι., η πραγμάτωση του νεωτερικού αποτελέσματος του αρχαίου φθόγγου ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον όχι [u] ή [ju] αλλά [y]. Η πρώτη προέρχεται από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο των εξ Οικονόμων (1830: 306), ο οποίος αναφέρει ότι η προφορά της λ. *χοῖρος* στον Πραστό ήταν [ˈçyros] <χῦρος>, αντικατοπτρίζοντας την εξέλιξη της αρχαίας διφθόγγου /oi/ που μονοφθογγίστηκε σε /y:/ κατά την ελληνιστική περίοδο:

Σώζει τέλος καὶ ἡ λαλουμένη γλῶσσά μας κατὰ διαλέκτους τὴν ἀρχαίαν ταύτην τῆς οἱ προφορὰν· οἱ μὲν Συμυραῖοι προυκία τὰ προικία· οἱ δὲ Λάκωνες (ἐν Πραστῷ) χυῦρος (χιῖρος) ἀντὶ χοῖρος.

Ακόμα παλαιότερη και ακόμα σαφέστερη είναι μια μαρτυρία του ηπειρώτη εμπόρου και λογίου Γεωργίου Κρομμύδη (1743-1828),¹⁴⁴ σύμφωνα με την οποία η προφορά του <u> στην Τσακωνική είναι όμοια με του γαλλικού <u>, δηλαδή [y] (Κρομμύδης 1811: 23):

Παρά τισι τὴν [sic] χωρικῶν σώζετ' ἔτι ἡ τοῦ Υ' προφορά, παρομοίως τῷ παρὰ τοῖς Γαλάταις u. Οἶον τὼν τῆς πάλαι Περραιβίας χωρικῶν τινες ἐκφέρουσι τὸ, Λῦκος, καὶ οἱ τῆς Πελοποννήσου Καύκωνες (Τζάκωνες), τὸ, Σύκα.

Κατά την άποψή μας, οι μαρτυρίες αυτές υποδεικνύουν ότι η εναλλαγή <ου>/<ιου> που παρατηρείται στην Τσακωνική αποτελεί σε μεγάλο βαθμό νεωτερική εξέλιξη, και όχι διατήρηση

¹⁴³ Για την εξέλιξη του [y] στη νεότερη Ελληνική γενικά βλ. Pantelidis (2020), Παντελίδης (2021), όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

¹⁴⁴ Για τον Γ. Κρομμύδη βλ. αναλυτικά Μπέττης (1968), Κατσιγιάννης (2016).

αρχαίας δωρικής πραγμάτωσης του Υ, πρόκειται δηλαδή για οπισθιώσεις του μεταγενέστερου [y] σε [u] συνοδευόμενες από ουράνωση του προηγούμενου συμφώνου κατά περίπτωση. Μια ελαφρώς ενισχυτική μαρτυρία υπέρ της ύπαρξης [y] στην Τσακωνική του 18^{ου} αιώνα θα μπορούσε να αποτελεί και η γραφή <ongiuma> για την λέξη *όγκιουμα* (< ένδυμα) του Villoison. Στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται το γράφημα <u> που στην Γαλλική έχει την φωνητική αξία [y], σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις μη ετυμολογικού [u], όπου χρησιμοποιείται η γραφηματική ακολουθία <ou>, δηλ. <avnouga> *αβουγά-αβγά*, <tchou> *τδου* <τρώγω (Μανωλέσσου 2019: 299-305). Αυτή είναι ίσως η ερμηνεία της γραφής *ongima* του Åkerblad, που αλλιώς δεν έχει αντιστοιχία στην σύγχρονη τσακωνική, όπου καταγράφεται μόνο *όγκιουμα* ή *γκιούμα* (Κωστάκης 1986-1987, λ. ντύμα).

Περνώντας σε ένα άλλο ζήτημα του φωνηεντισμού της Τσακωνικής, ο Åkerblad επιβεβαιώνει και αυτός την τροπή σε /e/ του ληκτικού /o/ ουσιαστικών και επιθέτων μετά από οδοντικό, φατνιακό, φατνοουρανικό ή ουρανικό σύμφωνο, καθώς και μετά από το πρόσθιο φωνήεν /i/: Δεν υπάρχει περιθώριο στην παρούσα μελέτη να γίνει αναφορά στις πιθανές ερμηνείες του φαινομένου, εφόσον καταγράφεται ήδη από την ελληνιστική περίοδο (Ήσύχ. Π 1068 *πάσσαλερ· σφήνας. (Λάκωνες)*)¹⁴⁵. Στο υλικό του Åkerblad, το φαινόμενο εμφανίζεται στις λ. *ουρανέ, πόρε, άγιε και καόγερε*, ενώ καταγράφεται επίσης κανονικά ήδη από τον Evliya και τον Villoison.

Κλείνοντας την ενότητα του φωνηεντισμού, ενδιαφέρον ίσως παρουσιάζει ο δωρικός τύπος *τράχω > τσάχω* (παθ. *μτχ. ενεστώτα τσάχούμενε*) με /a/ αντί για *τρέχω*, τύπος που έχει εντοπιστεί και στην σύγχρονη τσακωνική (βλ. LSJ, Κωστάκης 1986-1987, λ. *τρέχω*).

Στον χώρο των συμφώνων, εντοπίζονται και πάλι κάποια φαινόμενα καταγεγραμμένα ήδη από την ελληνιστική περίοδο, όπως ο ρωτακισμός (*καοῦρ, εκουκιάερε, φάερε, οράρε*), η τροπή /s/ > /h/ σε σύμπλεγμα (*σχάρα > κάρα, στόμα > τούμα, στον > τον*) και η αποβολή του μεσοφωνηεντικού /l/ (*καούρ, θεού, κεφά, τσέα, έα, κραΐα, καόγερε*).¹⁴⁶ Για το τελευταίο

¹⁴⁵ Βλ. σχετικά Λιόσης (2016: 211).

¹⁴⁶ Για τα φαινόμενα αυτά βλ. Pernot (1934: 117), Λιόσης (2007: 345-346).

αυτό φαινόμενο, μάλιστα, στο μικρό υπό εξέταση δείγμα δεν εμφανίζεται καμία εξαίρεση. Αντίθετα, η περίπου σύγχρονη καταγραφή του Villoison δεν περιέχει ούτε ένα παράδειγμα αποβολής του /l/. Αντίθετα, καταγράφει τύπους όπως *τσέλλα*, *κρα-ίλλα*, *τσουφαλά*, *τσέρβουλα* ('παπούτσια' – σήμερα καταγράφεται μόνο ο τύπος *τσέρβα*) κ.ά. Πιθανώς η καταγραφή του Villoison να προέρχεται από κάποια περιοχή που δεν εμφάνιζε το φαινόμενο, όπως π.χ. η Σίταινα. Διαφορετική εικόνα δίνει ο Evliya, στο υλικό του οποίου εμφανίζεται ποικιλότητα, και συγκεκριμένα οι παράλληλοι τύποι *τσέλλα* και *τσέα* (βλ. Pernot 1934: 503), αν μπορεί βέβαια κανείς να εξαγάγει συμπέρασμα από ένα μεμονωμένο παράδειγμα.¹⁴⁷

Μικρότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια ακόμα φαινόμενα τα οποία καταγράφονται ήδη στον Evliya, όπως η αποβολή των ληκτικών /s/ (π.χ. *άτσωπο*, *θούκο*, *θέου*) και /n/ (π.χ. *έζού'νι άγαπώ*, *αουγό*) και των μεσοφωνηεντικών ηχηρών τριβομένων (πούε, ύο, βόι). Αντίθετα, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μια σειρά φαινομένων των οποίων η χρονολόγηση και η ερμηνεία είναι ως ένα βαθμό δυσχερής. Πρόκειται για μια μεγάλη ομάδα φαινομένων προσθίωσης, που επηρεάζουν σχεδόν όλα τα σύμφωνα της τσακωνικής, και τα οποία δεν καταγράφονται κατά την ελληνιστική περίοδο, αποτελώντας επομένως νεωτερισμούς.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το φαινόμενο της προσθίωσης των υπερωικών συμφώνων, και συγκεκριμένα του /k/ πριν από τα πρόσθια φωνήεντα, φαινόμενο που απαντά τόσο στην μητροπολιτική όσο και στην αποικιακή τσακωνική της Προποντίδας. Το σύγχρονο αποτέλεσμα είναι απλό φατνιακό προστριβές [ts], με κάποιες μαρτυρίες ηλικιωμένων να εμφανίζουν την πραγμάτωση [tʃ]/ [tɕ] με ουρανοφατνιακό/ φατνοουρανικό προστριβές (Λιόσης 2007: 342-343). Εδώ ενδιαφέρει ότι ο Åkerblad δίνει μόνο την ουρανοφατνιακή πραγμάτωση (*tschea*) και το ίδιο κάνει και ο Evliya, χρησιμοποιώντας το αραβικό γράφημα *cim* < څ >, στις λ. *τσέλλα* και *εδιάκε* > *εζάτσε*. Αντίθετα ο Villoison δίνει την γραφή <τζ>, π.χ. *τζέλλα* < κέλλα, *τζούρη* < κύρης,¹⁴⁸ η οποία όμως δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά σε φατνιακή πραγμάτωση, καθώς ο Villoison την χρησιμοποιεί

¹⁴⁷ Για την πιθανή αρχαιότητα του φαινομένου βλ. Witczak (2015).

¹⁴⁸ Για τις γραφές των Evliya και Villoison βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου (2019).

ακόμα και για περιπτώσεις όπου είναι γνωστό από την σύγχρονη Τσακωνική ότι πρόκειται για φατνοουρανική πραγμάτωση (π.χ. βότζε < βότρυς). Κατά συνέπεια, με βάση τις πληροφορίες του Enliya και του Åkerblad, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι κατά τον 17ο και 18ο αι. το αποτέλεσμα της προσθίωσης των υπερωικών συμφώνων ήταν φατνοουρανικό, το οποίο αργότερα εξελίχθηκε σε απλό φατνιακό.¹⁴⁹

Αντίστοιχο φαινόμενο είναι και η προσθίωση των οδοντικών συμφώνων /t/ /d/ /ð/ /θ/, η οποία περιορίζεται στην μητροπολιτική Τσακωνική (βλ. Λιόσης 2007: 349), επομένως είναι σχετικά νεότερη. Για το φαινόμενο αυτό η παλαιότερη σαφής μαρτυρία βρίσκεται στον Villoison, ο οποίος δηλώνει ρητά, στα προλεγόμενα της *Ιλιάδας*, ότι (Villoison 1788: XLIX):

«tzakones semper T immutant in K, et dicunt κριχή, pro κριτής, βούκυρε, pro βούτυρον, χάрки pro χάριτι»

Στην πραγματικότητα βέβαια, όπως είδαμε παραπάνω στο (1β), μια παλαιότερη μαρτυρία του φαινομένου είναι το τοπωνύμιο *Καστανιώκισσα* αντί *Καστανιώτισσα* 'Καστανιτωίτισσα' που εντοπίζεται σε προικοσύμφωνο του 1707 από τον Πραστό (Deffner 1880: 167, 174).

Η μεταβολή [t] > [c], [d] > [j] εντοπίζεται και στο υλικό του Åkerblad· αναφέρθηκε π.χ. ήδη παραπάνω ο τύπος *όγκυμα* αντί *ένδυμα*. Δυσερμήνευτη είναι η μορφή του δεύτερου ενικού της προσωπικής αντωνυμίας, για την οποία ο Åkerblad δίδει τον τύπο *etjou*. Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι η γραφή αποτελεί ένα έως τώρα αμάρτυρο ενδιάμεσο στάδιο εξέλιξης από το αρχαίο δωρικό *τύ* > *έτιού* > *έκιού*, καθώς οι μόνοι ως τώρα καταγεγραμμένοι τύποι ήταν *του* (τσακωνική Προποντιδας) και *εκιού* (μητροπολιτική τσακωνική). Δυστυχώς όμως, ο Åkerblad χρησιμοποιεί το γράφημα < tj > ακόμα και για περιπτώσεις όπου πρόκειται ετυμολογικώς όχι για [tj] αλλά για [c], δηλ. < tjupse > (= *κύπτω*) ή και [tʃ], δηλ. < tjachoumeno > (= *τρεχούμενος*) με [tr] > [tʃ]. Έτσι, μάλλον πρέπει κανείς να αποδεχθεί ότι η μεταβολή [tj] > [c] είχε ήδη λάβει χώρα την εποχή του Åkerblad.

¹⁴⁹ Δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα από την περιγραφή του φαινομένου σε παλαιότερες γλωσσολογικές περιγραφές της Τσακωνικής όπως των Scutt, Deffner, Anagnostopoulos κλπ., καθώς αυτές δεν χρησιμοποιούν κάποιον συστηματικό και διαφανή φωνητικό συμβολισμό.

Για την προσθίωση των άλλων οδοντικών δεν έχουμε μαρτυρίες από τον Åkerblad, εκτός ίσως από το *ωδί > ωγί*, αν πράγματι πρόκειται εδώ για προσθίωση. Η προσθίωση /t/ > [c] μαρτυρείται, όπως προαναφέρθηκε, ρητά στον Villoison. Το ηχηρό αντίστοιχο της μεταβολής, δηλαδή /d/ > [j], επίσης μαρτυρείται και στους δύο καταγραφείς, *χάρη* στον τύπο *ένδυμα > όγγυμα* (Åkerblad) και *όγγιουμα* (Villoison).

Εκτός από την προσθίωση /t/ > [c] η τσακωνική παρουσιάζει και μια παράλληλη, πιθανότατα παλαιότερη εξέλιξη /t/ > [ts]. Η εξέλιξη αυτή καταγράφεται κανονικά από τον Åkerblad (ερωτηματ. αντων. *τι > τσι*) και από τον Villoison (*αλάτι > αλάτσι*).

Όσον αφορά την προσθίωση των χειλικών συμφώνων, δηλ. /p/ > [c] και [m] > [ɲ] πριν από /i/, /j/, ο Åkerblad παρέχει μια σημαντική μαρτυρία, που είναι ο τύπος *έκοκιά(ε)ρε < έκόπιασες*, και, με λιγότερη ασφάλεια, *ποῦ/πῆ > κια < tjə*. Πρόκειται για την παλαιότερη μεταγλωσσική καταγραφή του συγκεκριμένου φαινομένου, καθώς αυτό απουσιάζει από τον Villoison. Για παράδειγμα, ο Villoison μας παραδίδει την λέξη *πιαμό* ‘*πυρετός*’, η οποία ήταν ως τώρα αμάρτυρη, καθώς ο μόνος σωζόμενος τύπος ήταν *κιαμό* (Κωστάκης 1986-1987, λ. **πιαμός*). Επίσης, ο Villoison δίνει το τύπο *ούφι* ‘*φίδι*’ αντί για το σημερινό *ούθι* (< *ῥφης*). Βέβαια, στην ίδια αράδα δίνει επίσης τον τύπο *άθι* < *άδελφός*, άρα όσον αφορά την τροπή /f/ > /θ/ η εικόνα που μας παρέχει είναι κυμαινόμενη. Η μαρτυρία του Åkerblad έρχεται τώρα να επιβεβαιώσει την μοναδική ως τώρα πρώιμη ένδειξη της τροπής /p/ > [c], που ήταν η λ. *καχιουλιά* από προικοσύμφωνο του 1722 που αναφέρθηκε παραπάνω στο (1γ), από τον Deffner (1880: 185). Για την τροπή [m] > [ɲ], ο Åkerblad μας παρέχει επίσης την μαρτυρία, μέσω της ρηματικής περιφρασης < *esuni agaro* > = *έζού ’νι άγαπῶ* (< *έγώ έμὶ άγαπῶν*). Σαφέστερη μαρτυρία της ουράνωσης του /m/ μας δίνει λίγα χρόνια αργότερα ο Κ. Βαρδαλάχος (Βαρδαλάχος 1829: 469): «οἱ σημερινοὶ Τσάκωνες, ἤγουν Λάκωνες, ἀκόνη, ἀντὶ ἀκόμη».

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνδυαστές μεταβολές που αφορούν την ακολουθία κλειστού συμφώνου + /r/, η οποία μεταβάλλεται σε ουρανοφατνιακό προστριβές [ʃ] (βλ. Λιόσης 2007: 350). Το φαινόμενο αυτό καταγράφεται κανονικά από τον Åkerblad (*άνθρωπος > άτῶπο, τρίχες > τσίχε, τρεχούμενος > τσάχούμενε*). Το ίδιο ισχύει και για τον Villoison (*βότρους > βότζε, τρώω > tchou, αδρός > atche*), απουσιάζει

όμως από τον Enliya, ο οποίος π.χ. δίδει τον τύπο *τρία* και όχι το σύγχρονο τσακωνικό *τῶα*. Το γεγονός ότι το φαινόμενο αποουσιάζει επίσης από την τσακωνική της Προποντίδας, δείχνει ότι θα πρέπει να αναπτύχθηκε κατά τον 18ο αι.

Δεν είναι δυνατόν στα πλαίσια της παρούσας μελέτης να γίνει αναφορά στο γενικότερο θέμα της χρονολόγησης της μετακίνησης Τσακωνών προς την Προποντίδα. Τα γλωσσικά τεκμήρια όμως δείχνουν, κατά την άποψή μας, ότι αυτή πρέπει να είναι παλαιότερη του 18ου αι., και να μη σχετίζεται με τα γεγονότα των Ορλωφικών. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί και κάτι που δεν είναι ευρύτερα γνωστό στην επιστημονική κοινότητα, το γεγονός δηλαδή ότι τα τοπωνύμια Χαβουτσί και Μουσάτσα (το δεύτερο όνομα των Βατίκων της Προποντίδας) απαντούν σε οθωμανικά κατάστιχα της περιοχής της Βιθυνίας (καζάς της Μπίγας) ήδη από τον 16ο αιώνα (βλ. Arisoy 2018 και αναλυτικά Μανωλέσσου 2019).

Ένα φαινόμενο ενδεικτικό για την υπόθεσή της πρώιμης μετανάστευσης στην Προποντίδα είναι η τροπή /rt/ > /nd/, η οποία ως γνωστόν δεν απαντά στην Τσακωνική της Προποντίδας (Λιόσης 2007: 346). Το φαινόμενο μαρτυρείται κανονικά στον Åkerblad (*ἄρτος* > *ande*) και τον Villoison (*ἄνδε*, *χόνδε* < *χόρτος*), αλλά, το σημαντικότερο, υπάρχει ήδη στο πενιχρό υλικό του Εβλιγιά (με τον τύπο *άνδε*), το οποίο μάλιστα προέρχεται από μια πολύ πιο νότια περιοχή, κοντά στην υποτιθέμενη αφετηρία των αποίκων της Προποντίδας. Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν η αναχώρηση των τελευταίων έλαβε χώρα πριν από την ανάπτυξη του φαινομένου αυτού.

4.2. Μορφολογία

Επειδή ο Åkerblad είναι ο πρώτος καταγραφέας ο οποίος παραδίδει όχι μόνο μεμονωμένες λέξεις, αλλά και φράσεις-προτάσεις, αποτελεί την παλαιότερη πηγή που διαθέτουμε για τα εξής μορφολογικά και συντακτικά γνωρίσματα:

- α) τις προσωπικές, δεικτικές και ερωτηματικές αντωνυμίες της τσακωνικής (*εζού*, *ετιού*, *ετηνερί*, *τσι* κλπ),
- β) τον περιφραστικό σχηματισμό του ενεργητικού και παθητικού ενεστώτα με το βοηθητικό ρήμα *είμαι* + μετοχή (*έζού* 'νί *άγαπῶ*, *έτιού* 'σι *άγαπῶ*)

γ) πλήρεις προτάσεις της τσακωνικής (καοῦρ ἐκουκιά(ε)ρε ‘καλώς ήρθατε’, κιὰ ‘σ’ ἔγγου; ‘πού πας;’, ἄμ’ τσὶ νὰ μὲ ὀράρε; ‘γιατί να με δεις;’, νὰ ζάμεν τὸν ἄγιε ‘ας πάμε στην εκκλησία’ κλπ).

5. Συμπεράσματα

Η αρχαιολογική έρευνα οδήγησε στην ανακάλυψη μιας άγνωστης ως τώρα πρώιμης πηγής για την τσακωνική διάλεκτο, το σημειωματάριο του Johan David Åkerblad, προερχόμενο από τα τέλη του 18ου αι. Πρόκειται για κείμενο το οποίο παραδίδει 53 λέξεις ή φράσεις, οι οποίες αποτελούν πρώιμες μαρτυρίες για βασικά φαινόμενα της τσακωνικής διαλέκτου σε όλα τα επίπεδα ανάλυσης. Άλλα από αυτά καταγράφονται ήδη από παλαιότερες πηγές (π.χ. ρωτακισμός, τροπή ληκτικού /o/ > /e/), ενώ για άλλα από αυτά ο Åkerblad αποτελεί την παλαιότερη μαρτυρία (π.χ. τροπή /m/ > [n], αποβολή μεσοφωνηεντικού /l/ άνευ εξαιρέσεων). Τα δεδομένα του Åkerblad αποτελούν επίσης την παλαιότερη μαρτυρία μας για μορφολογικά στοιχεία της τσακωνικής όπως το πολύπλοκο αντωνυμικό σύστημα, και για ολοκληρωμένες φράσεις. Τέλος, απρόσμενα, ο Åkerblad διασώζει επίσης και την παλαιότερη ως τώρα γραπτή μαρτυρία των Αρβανίτικων της Αττικοβοιωτίας.

Ως τελικό συμπέρασμα, οφείλει να επαναληφθεί κάτι που έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενες μελέτες, ότι δηλαδή για την ιστορική γλωσσολογική έρευνα αυτό που προέχει είναι η ενδελεχής μελέτη των πρωτογενών πηγών, οι οποίες μπορούν να παράσχουν σημαντικότητα στοιχεία τόσο για την χρονολόγηση όσο και για την ερμηνεία των διαφόρων φαινομένων, την χάραξη ισογλώσσων κλπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arisoy, I. A. 2018. «From Morea to Marmara: Tsakonian trade networks and migratory movements during the Ottoman period». *Studies of the Ottoman domain* 8/14 [DOI: 10.19039/sotod.2018.78]
- Βαγενάς Θ. 1969. «Γύρω από το όνομα της Τσακωνικής μονής Αγίου Νικολάου, της καλουμένης Σύντζας». *Χρονικά των Τσακωνών* 3: 125-127.

- Βαρδαλάχος, Κ. 1829. *Ἡ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ πολλῶν συνερανισθεῖσα. Ὁδησός*.
- Caratzas, S. 1976. *Les Tzacones*. Berlin/NY: De Gruyter.
- Deffner, M. 1880. «Drei zakonische Heirathsprotokolle aus dem Anfange des vorigen Jahrhunderts». *Archiv für Mittel- und Neugriechische Philologie* 1, 167-185.
- Delli, D. 2002. *Archéologie linguistique et langues anciennes. Du laconien ancien au proto-laconien. Le système vocalique de type doris severior: état, histoire et proto-histoire*. Αδην. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris V- René Descartes.
- Famerie, E. 2006. *Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Villosion. De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)*. Hildesheim: Olms.
- Famerie, E. 2007. «Villosion et la redécouverte du dialecte tsakonien». *Anabases* 6: 235-248.
- Haebler, C. 1965. *Grammatik der albanischen Mundarten von Salamis*. Wiesbaden: Harassowitz.
- Κατσιγιάννης, Α. 2016. «Συγκρούσεις στο κοραϊκό δίκτυο για την ελληνικότητα της γλώσσας του «Ερωτόκριτου»: Με αφορμή την υποδοχή της διατριβής του Γεωργίου Κρομμύδη». Στο Αγάθος Θ., Ντουλιά Χ. και Τζούμα Α. (εκδ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές: ιστορία- θεωρία- κριτική*. Αθήνα: Καστανιώτης, 259-269.
- Κορολόγος, Α. 2016. *Αρχείο Οικογένειας Σαραντάρη (1686-1897)*. Λεωνίδιο: Αρχείο Τσακωνιάς.
- Κρομμύδης, Γ. 1811. *Ακολουθία τῆς διατριβῆς Γ.Κ. ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐνεστῶσης Κοινῆς*. Βιέννη.
- Κωστάκης, Θ. 1951α. *Σύντομη γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*. Αθήνα: Institut Français d'Athènes.
- Κωστάκης, Θ. 1951β. «Ιδιωτικά έγγραφα ἀπὸ τὴν Τσακωνιά». *Χρονικά των Κυνουριατῶν* 1: 59-60.
- Κωστάκης, Θ. 1981. «Ο Evliya Çelebi στὴν Πελοπόννησο». *Πελοποννησιακά* 14: 238-306.
- Κωστάκης, Θ. 1986-1987. *Λεξικὸ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου*, 3 τ. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κωστάκης, Θ. 1987. «Τσακωνικά Σύμμεικτα. 3^ο μέρος, ιδιωτικά έγγραφα». *Χρονικά των Τσακωνίων* 8: 204-225.
- Κωστάκης, Θ. 1999. *Γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου (περιφέρεια Λεωνιδίου – Πραστού)*. Αθήνα. [Χρονικά των Τσακωνίων 15].
- Κωστάκης, Θ. 2004. «Ο Evliya Çelebi για τους Τσάκωνες». *Χρονικά των Τσακωνίων* 17: 122-125.
- Leake, W. M. 1814. *Researches in Greece*. London: Booth.

- Λιόσης, Ν. 2007. Γλωσσικές επαφές στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.
- Liosis, N. 2016. «Tsakonian Studies: The State-of-the-Art». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα* 36: 205-218.
- LSJ = Liddell Scott Jones, *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Μακρυμίχαλος, Σ. 1971. «Τσακωνικά προικοσύμφωνα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνας». *Πελοποννησιακά* 8: 276-410.
- Μανωλέσσου, Ι. 2019. «Νέα δεδομένα για την ιστορία της τσακωνικής διαλέκτου». Στο Αρχάκης Α., Κουτσούκος Ν., Ξυδόπουλος Γ. & Παπαζαχαρίου Δ. (εκδ.), *Γλωσσική ποιικιλία. Μελέτες αφιερωμένες στην Αγγελική Ράλλη*. Αθήνα: Κάπα Εκδοτική, 289-311.
- Manolessou, I. & Pantelidis, N.. 2013. «Velar fronting in Modern Greek Dialects». Στο Janse M. et al. (επιμ.) *MGDLT 5. Proceedings of the 5th International Conference on Modern Greek Dialects and Linguistic Theory, Ghent, Belgium, September 20–22, 2012*. Patras: University of Patras, 272-286.
- Μανωλέσσου, Ι., & Παντελίδης, Ν. 2019. «Συμβολή στη γλωσσική ιστορία της Νότιας Ελλάδας: νέα δεδομένα από την Εύβοια». *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 39: 627-638.
- Μανωλέσσου, Ι. & Παντελίδης, Ν. 2021. «Η έκταση της ελληνοφωνίας στην Κάτω Ιταλία κατά την περίοδο από τον 11ο έως τον 19ο αιώνα». *Γλωσσολογία* 29: 45-58.
- Μιχάλαγα, Δ. 2018. «Ψηφίδες ιστορίας των μοναστηριών της Τσακωνιάς κατά τη δεύτερη Βενετική κυριαρχία στην Πελοπόννησο». *Πρακτικά Η' Τσακωνικού Συνεδρίου, Χρονικά των Τσακωνών* 23: 247-264.
- ΜΕΕ = Δρανδάκης, Π. (εκδ.), *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Πυρσός, 1927-.
- Μπέττης, Σ. 1968. «Συμβολή στη μελέτη του Ήπειρωτικού Διαφωτισμού. ΙΙΙ. Γεώργιος Κρομμύδης και η γλωσσολογική διατριβή του», *Ήπειρωτική Έστία* 11 (198-199): 383-391.
- Οικονόμος, Κ. 1830. *Περί τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης βιβλίον*. Πετρούπολις.
- Pernot, H. 1934. *Introduction à l'étude du dialecte tsakonian*. Paris: Les Belles Lettres.
- Pantelidis, N. 2020. «Aspects of the history of Ancient Greek /u/ /u:/ (<Y>) and /oi/ (<OI>): Evidence from Medieval and Modern Greek». Στο Fritz, M., Kitazumi, T. & Veksina, M. (εκδ.), *Maiores philologiae pontes. Festschrift für Michael Meier-Brügger zum 70.Geburtstag*. Ann Arbor/New York: Beech Stave Press, 187-200.

- Παντελίδης, Ν. 2021. «Από την ιστορία του ελληνικού φωνηεντισμού: το 'έκτο' φωνήεν». Στο Μαρκόπουλος Θ. κ.ά. (εκδ.) *ICGL 14. Πρακτικά του 14^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας* (Πάτρα 5-8.9.2019). Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 967-977.
- Sasse, H.-J. 1991. *Arvanitika: Die albanischen Sprachreste in Griechenland*. Wiesbaden.
- Σιμόπουλος, Κ. 1973. *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Τόμος Β', 1700-1800*. Αθήνα.
- Striano Corrochano A. 1989. *El dialecto laconio. Gramática y estudio dialectal*. Αθην. διδακτορική διατριβή, Universidad Autónoma de Madrid.
- Thomasson F. 2013α. *The Life of J. D. Åkerblad. Egyptian Decipherment and Orientalism in Revolutionary Times*. Leiden/Boston: Brill.
- Thomasson F. 2013β. «Johan David Åkerblad: Orientalist, Traveller, and Manuscript Collector». *Studia Orientalia* 114: 463-477.
- Villoison, J.-B. G. d'Ansse de (εκδ.) 1788. *Όμήρου Ίλιάς σὺν τοῖς σχολίοις. Homeri Ilias ad veteris codicis veneti fidem recensita*. Venetiis: Typis et sumptibus fratrum Coleti.
- Witzak, K. T. 2015. «On the chronology of the loss of Λ in Tsakonian (Late Laconian)». *Graeco-Latina Brunensia* 20: 177-188.